

Богдан КІНДРАТЮК

**ДЗВОНИ ТА ДЗВІНИЦІ У ТВОРЧОСТІ
ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
Центр дослідження дзвонарства
Серія «Дзвонарська культура України»
Випуск 3: Дослідження

До 200-річчя народження Тараса Шевченка

Богдан КІНДРАТЮК

**ДЗВОНИ ТА ДЗВІНИЦІ У ТВОРЧОСТІ
ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

Івано-Франківськ
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
2013

УДК 7.072.2: 789.5
ББК 85.315.8 (4 Укр)
К41

Друкується за ухвалою вченої ради Інституту мистецтв
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника (протокол № 5 від 25 грудня 2013 р.)

Рецензенти:

Юрій ЯСІНОВСЬКИЙ, доктор мистецтвознавства, професор, завкафедри музичної медієвістики та україністики Львівської національної музичної академії імені Миколи Лисенка;

Мирон ЧЕРЕПАНИН, доктор мистецтвознавства, професор, завкафедри музикознавства та методики музичного виховання Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Кіндратюк Б.

- К41 Дзвони та дзвіниці у творчості Тараса Шевченка / Богдан Кіндратюк. – Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. Василя Стефаника, 2013. – 44 с. – (Дзвонарська культура України: Дослідження, вип. 3 / Центр дослідження дзвонарства Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника).

Kindratyuk Bohdan

- К41 Bells and bell towers in Taras Shevchenko's creative work. – Ivano-Frankivs'k. Published by Precarpathian Vasyl' Stefanyk National University, 2013. – 44 p. (Bell-Ringing Culture of Ukraine: Researches, Issue 3 / The Centre for Bell-Ringing Research Precarpathian Vasyl' Stefanyk National University).

У пропонованій Читачеві праці розглянуто письменницькі й малярські твори Тараса Шевченка як важливі джерела української кампанології. Їхнє вивчення сприяє повнішому опису складових дзвонарської культури України. Широке й своєрідне відображення образів дзвонів і дзвонінь у прозовій і поетичній творчості Кобзаря допомагає словесним описом озвучити задокументоване пензлем та олівцем.

Taras Shevchenko's literary and painting artworks as important campanological sources are studied. One learns about adjustments for producing loud announcements, usage of clappers-mandrels with bells, different ways of hanging these music percussion instruments, techniques of ringing them. Due to the artist's works we enjoy many images of not only Ukrainian baroque bell-towers, but also of other architectural forms, of different sites for locating buildings for bells. The reflection of images of bells and their music, of bell-towers in Kobzar's creative works helps to sound the documented in brush and pencil through their verbal description.

УДК 7.072.2: 789.5

ББК 85.315.8 (4 Укр)

© Кіндратюк Б. Д., 2013

© Видавництво Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника, 2013

ВСТУП

Тарас Шевченко (1814–1861) – одна з найбільш яскравих постатей української культури, через яку пройшли потужні струмені національного духу. У 200-літню річницю народження Кобзаря годилося б пригадати вельми поважний внесок його творів у дослідження дзвонарства України¹.

Усебічне вивчення музики дзвонів як визначальної складової культури актуалізувало питання пошуку, систематизації різних наукових джерел для вирішення цієї проблеми. Серед таких дослідницьких основ важливе місце належить творчому спадку Т. Шевченка. Уже привернуто увагу до відзвуку складових дзвонарської культури в його поезіях, де майстер красного письменства, мистець і мислитель широко й своєрідно відобразив богослужбові дзвоніння, інші звичаї, що супроводжувалися биттям у дзвони чи зв'язані з їхньою музикою²; не забуто деяких його малярських творів як значимих кампанологічних джерел³. Однак такий пошук тільки показав потребу ретельного вивчення всіх творів Т. Шевченка, де так чи інакше розпо-

¹ Б. Кіндратюк. Дзвони і дзвонарське мистецтво як предмет наукових студій // *Musica humana*: зб. ст. кафедри музичної україністики: Наук. зб. ЛДМА ім. Миколи Лисенка, вип. 10. Львів 2005, ч. 2, с. 136–155. Поняття «дзвонарська культура» охоплює відливання дзвонів і будівництво споруд для них, їхнє церковне й світське використання, підготовку дзвонарів і творення ними дзвонарських композицій, а також функціонування дзвонарства в суспільно-побутовій, церковно-сакральній і народно-обрядовій сферах; значущим є відображення цього в красному письменстві, візуальних видах мистецтва та музиці, як своєрідних кампанологічних джерел.

² Б. Кіндратюк. Дзвони та дзвоніння в поезіях Тараса Шевченка // *Програма VIII Міжнародного конгресу україністів «Тарас Шевченко і світова україністика: історичні інтерпретації та сучасні рецепції»* (до 200-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка). 21–24 жовтня 2013 року / Міжнародна асоціація україністів. Київ 2013, с. 26.

³ Б. Кіндратюк. *Дзвонарська культура України*: монографіч. дослідж.; [наук. ред. Юрій Ясіновський]. Івано-Франківськ 2012 (Історія української музики: Дослідження, вип. 19 / Ін-т українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України), с. 612–613, 618, 620, 630.

відається про дзвонарство, що й склало мету та завдання нашого дослідження.

Певна річ, іноді важко проникнути в задуми майстрів пера й пензля та встановити причини використання ними дзвонарської лексики, образів дзвонів, дзвіниць і дзвонарів у текстуальних обставинах або визначити міру правдивості наведених відомостей про ті чи інші елементи дзвонарської культури, зображень її складових у творах візуальних видів мистецтва. Але Т. Шевченко, як один із майстрів витонченої та яскравої словотворчості, чутливо й правдиво зобразив калатання у дзвони, дію їхнього звучання на побутовий уклад й емоційну атмосферу, для змалювання характерних постатей літературних персонажів у їхні уста вклав соковиті порівняння, пишні метафори із дзвонарською лексикою. Це сприяло успішній передачі колориту доби, надавало правдивості тій чи іншій ситуації, допомагало добре відтворити дух епохи. Тому розгляд творів художньої літератури, поезії, візуальних видів мистецтва Т. Шевченка поглибить вивчення взаємозв'язків між побутом і музикою дзвонінь, впливу вражень від неї на навколишнє середовище та дозволяє краще відповісти на питання: яке місце займало дзвонарське мистецтво в житті, у думках і почуттях людей, чому воно було їм потрібне та як задовольнялася потреба в музиці дзвонів.

Розділ 1

ДЗВОНИ ТА ДЗВОНІННЯ В ПОЕЗІЯХ КОБЗАРЯ

Із часів Київської Русі церковні й світські дзвоніння стали невід'ємною складовою звукового середовища. Била, дзвони й дзвоніння згадувалися не тільки в літописах, а й у художніх творах. Уже в «Слові о полку Ігоревім» написано про звуки дзвонів як узвичаєну складову довкілля, використано образ таких звучань для прослави військових перемог⁴. Пізніше цей образ з'явився в багатьох пам'ятках красного письменства.

Давнє поширення дзвонів на теренах України, биття в значимих випадках у весь набір на дзвіниці узвичаїла відповідні згадки про це у фольклорі. Мабуть, вислів «Ой то ж не в усі дзвони дзвонили» часто використовували для порівняння, що голоснішою за них є звістка, яка привертає до себе увагу. У народних піснях оповідалося: «Ой у неділю рано-пораненьку, / Ой то ж не у всі дзвони дзвонили, / Як у вдовинім дому гомоніли»⁵. В Україні особливої уваги заслужила та музика дзвонів, що стала образом церковного життя. Віддавна слова «дзвін», «дзвоніння» розуміли як щось міцне, дуже, звучне, таке, що укріплює дух, тому й творилися відповідні образи-символи. Вони у важкі хвилини не тільки несли ідею захисту від нещастя, а й закликали до боротьби. Зрозуміло, що у творах, особливо народжених пізніше описаних подій, згадки про дзвони, дзвіниці й дзвоніння часто були художнім домислом, який був потрібен майстрам красного письменства, приміром, для точнішого відтворення тогочасного життя, показу колориту епохи тощо.

Найчастіше дзвонили за допомогою бил, клепал або дзвонів у монастирях, де богослуження проводилися круглодобово. Тут на початок ХІХ ст. уже утворилися набори з чималою кількістю цих ударних інструментів: від малих задзвінних до вельми важких і дорогих

⁴ *Слово о полку Ігоревім* / вступ, редакція текстів, ритмічний переклад «Слова» та прим. Леонід Махновець. Київ 1970, с. 24.

⁵ *Украинские народные песни, изданные М. Максимовичем*. Москва 1834, с. 157.

благовісників. Найбільші дзвони повідомляли про головні події, зокрема ними, відповідно до церковного уставу, закликали на богослуження. У повісті «Близнецы» (1855), написаній Т. Шевченком російською мовою, відзначено, що благовіст до вечірні розбудив його героя⁶. У творі «Гайдамаки» поет зауважив деталь монастирського побуту: «Задзвонили до вечерні <...> / А черниця, помолившись, / В храм пошкандибала»⁷. Дещо інший образ-символ цього інструмента в схожій ситуації застосовано в поезії «Чернець»: «До утрени завив з дзвіниці / Великий дзвін. Чернець мій встав»⁸. Тут не тільки відмічено сприйняття ранкового дзвоніння, а й підкреслено важливість ситуації, адже били в більший інструмент.

Узвичаєно різні урочистості супроводжувалися дзвоніннями, що підсилювало значущість події. Опис цієї традиції Т. Шевченко подав так: «Беріть ножі! Освятили / Ударили в дзвони»⁹. Водночас згадка про дзвоніння загостила сам обряд посвячення зброї повсталих. Зауважимо, що, наголошуючи на показі значущості події, її поширеності Кобзар часто послуговувався висловом: «Задзвонили в усі дзвони / По всій Україні»¹⁰. Але, мабуть, не тільки для цього. Аналіз мелодійності його поезій дозволив Станіславу Людкевичу (1879–1979) привернути увагу до алітерацій (повторення однорідних приголосних звуків у вірші, реченні, строфі) знакових груп на початку або всередині слова, при цьому прикладом є саме останній наведений тут вислів¹¹. Згадку про биття в усі дзвони ще надібуємо в Т. Шевченка:

⁶ Т. Шевченко. Близнецы : повість // його ж. *Повне зібрання творів*: у 12-ти томах, т. 4: Повісті / редкол. Микола Жулинський (голова) та ін. / НАН України, Ін-т літератури ім. Тараса Шевченка. Київ 2003, с. 45.

⁷ Т. Шевченко. Гайдамаки // його ж. *Повне зібрання творів*: у 12-ти томах / редкол.: Микола Жулинський (голова) та ін., т. 1: Поезія 1837–1847 / перед. слово Іван Дзюба, Микола Жулинський. Київ 2003, с. 179.

⁸ Т. Шевченко. Чернець // *там само*, т. 2: Поезія 1847–1861. Київ 2003, с. 52.

⁹ Т. Шевченко. Гайдамаки, с. 156–157.

¹⁰ Там само, с. 160.

¹¹ С. Людкевич. Про основу і значення співності в поезії Тараса Шевченка // його ж. *Дослідження, статті, рецензії, виступи*: у 2-х томах, т. 1 / упоряд., ред., вступ і прим. Зиновія Штундер. Львів 1999 (Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Серія: Історія укр. музики. Вип. 5), с. 227, 232. Докладно аспекти музичальності поезій Кобзаря висвітлила Олександра Цалай-Якименко в

«Чуєш! Чуєш! / У Києві всі дзвони дзвонять»¹² або «Задзвонили у Констанці / Рано в усі дзвони»¹³.

Свої враження від дзвонів Києва поет виразив ще так: «Мов на небі висить / Святий Київ наш великий. / Святим дивом сяють / Храми Божі, ніби з самим / Богом розмовляють. / Дивлюсь я, а сам млію. / Тихо задзвонили / У Києві, мов на небі...»¹⁴.

Щоб підкреслити особливу значущість того чи іншого моменту в добу Гетьманщини Т. Шевченко іноді поєднував різні джерела найгучніших у той час звуків, коли козаки використовували одночасно всі дзвони й гук гармати: «Місті в Чигирині / Задзвонили в усі дзвони, / З гармати стріляли, / Превелебную громаду / Докупи скликали»¹⁵; «У труби затрубили, / У дзвони задзвонили, / Вдарили з гармати, / Знаменами, бунчуками гетьмана укрили»¹⁶. У поезії Т. Шевченка «Заступила чорна хмара...» знаходимо ще й таке послуговування в значимі моменти згадкою про дзвоніння та постріли з важкої зброї: «З Межигор до Спаса. – / Задзвонили в усі дзвони, / Гармата гримала»¹⁷, або для змалювання урочистості зауважено: «Громада чмелем загула, / У дзвони задзвонили, / Гармата заревла»¹⁸. Значущість іншої події у творі «Хустина» підкреслено специфічним звучанням найважливіших дзвонів: «По всій славній Україні / Заревли великі дзвони, / Щоб сіддали хлопці коні»¹⁹. Не випадково в поезії Богдана Лепкого (1872–1946) «Суд над поетом» відзначено, що Т. Шевченко своєю творчістю «В дзвони бив / Воскресні і взивав на суд / Чернь гайдамацьку»²⁰.

статті «Музичні принципи ритмоформотворення у силабічному вірші Тараса Шевченка» (*Записки НТШ*, т. ССXLVII, Львів 2004, с. 20–49).

¹² Т. Шевченко. [Марина] // його ж, т. 2, с. 106.

¹³ Т. Шевченко. Єретик // *там само*, т. 1, с. 293.

¹⁴ Т. Шевченко. Варнак // його ж. *Повне зібрання творів*: у 12-ти томах, т. 2: Поезія 1847–1861 / редкол. Микола Жулинський (голова) та ін. / НАН України, Ін-т літератури ім. Тараса Шевченка. Київ 2001, с. 76.

¹⁵ Т. Шевченко. «У неділеньку святую» // *там само*, т. 2, с. 145.

¹⁶ Там само, с. 146.

¹⁷ Т. Шевченко. «Заступила чорна хмара» // *там само*, с. 165–166.

¹⁸ Т. Шевченко. «У неділеньку святую» // *там само*, с. 146.

¹⁹ Т. Шевченко. Хустина // *там само*, с. 56.

²⁰ Б. Лепкий. Суд над поетом // *там само*, т. 1, с. 280.

Кобзар метафорично використав у творі «Іржавець» образ урочистих дзвонінь навіть тоді, коли козакам повідомили неприємну звістку з їхньої столиці: «І здалека / Запорожці чули, / Як дзвонили у Глухові, / З гармати ревнули. / Як погнали на болото / Гóрод будувати»²¹. Згадка про звучання дзвонів послужила в поезії «Єретик» своєрідною віхою, початком переходу до іншого стану: «І, п'яні, Гуса проклинали, / Аж поки дзвони загули. / І світ настав... Ідуть молитися»²²; «Задзвонили в усі дзвони, / І повели Гуса»²³. Коли треба було показати у творі «У неділеньку святую» безпосередній початок дії, означеної затишними дзвоніннями, то перехід до неї зауважується так: «Замовкли гармати, / Онімili дзвони, / І громада покладає»²⁴.

Неоднакове сприймання людьми звуків бил, дзвінків і дзвонів, їхнє повсюдне побутування та вкорінення у свідомості важливості цих засобів передачі повідомлень породило різні порівняння. У творах Т. Шевченка також часто зіставляється голос людей із різним звучанням цих інструментів. У нього люди «гудуть, / Мов стиха дзвони»²⁵; «здається, дзвонять! / Та ні, то люде гомонять»²⁶; навіть «мов дзвони, загули кайдани»²⁷. Для того щоб показати звернення до великого гурту, поет використав інший образ: «Великій громаді. / І, мов дзвоном дзвонить, / Говорить»²⁸.

Вельми життєво відтворив Т. Шевченко в «Гайдамаках» ситуацію, коли необхідно дослухатися до віддаленого биття у дзвін: «Цить лишень! Здається, дзвонять. Чуєш?.. Ще раз... о!...»²⁹. Розповіді людей, які мовлять про когось щось недобре, мистець у творі «Катерина» подав у такому контексті: «Дитину колише. / А жіночки лихо дзвонять, / Матері глузують»³⁰. Очевидно, звідси започатковано харак-

²¹ Т. Шевченко. Іржавець // *там само*, т. 2, с. 45.

²² Т. Шевченко. Єретик // *там само*, т. 1, с. 294.

²³ Там само, с. 294.

²⁴ Т. Шевченко. «У неділеньку святую», с. 146.

²⁵ Т. Шевченко. Петрусь: поема // його ж, т. 2, с. 219.

²⁶ Т. Шевченко. Гайдамаки, с. 149.

²⁷ Т. Шевченко. Неофіти: поема // його ж, т. 2, с. 254.

²⁸ Т. Шевченко. «У неділеньку святую», с. 146.

²⁹ Т. Шевченко. Гайдамаки, с. 153.

³⁰ Т. Шевченко. Катерина // його ж, т. 1, с. 94.

терний словотвір, який застосував Михайло Стельмах (1912–1983) – «лиходзвонить якийсь»³¹. Не випадково говірливих людей називали клепарями: «Її славетний язичок вертівся спритно і невгомно. Перша, люди мої, клепарка»³²; «в селі почали дзвонити», тобто пліткувати³³.

Серед фольклорних занотувань в Альбомі 1841–1843 рр. Т. Шевченка знаходимо записану Пантелеймоном Кулішем (1819–1897) 13 червня 1843 р. у Межигір'ї народну пісню «Хвалилася Україна, що в нас добре жити». Тут, зокрема, згадується споруда для дзвонів, як місце, придатне для оборони, і оповідається, що Т. Шевченко разом із Левченком «пошли боронити. / [А] Левченко на дзвоницю міх пор[оху] тягне, / А Шевченко в прав[ій] руці руж[жо] заряжає»³⁴. Тобто образ відомого серед людей автора «Кобзаря» вже в той час знайшов відображення в народному творі, з якого довідуємося про ще одну функцію дзвіниці – оборонну.

Майстри художнього слова по-своєму відображали повідомлення про смерть парафіянина чи змалювання похоронних дзвонів. Т. Шевченко згадав про подзвін як узвичаєну складову похорону: «Прийшли попи з корогвами, / Задзвонили дзвони. / Поховали громадою / Як слід, по закону»³⁵. Пізніше він використав дещо інакший образ для позначення цієї сумної життєвої ситуації: «І задзвонили вранці-рано / По генераловій душі»³⁶.

Навіть перепоховання Т. Шевченка на Чернечій горі в Каневі стало темою створення нових пісень і дум, у яких згадані дзвоніння. Приміром, під час перевезення домовини з Т. Шевченком її урочисто приймали в Орлі. «Назустріч їй вийшли всі учителі, учні, гімназисти і

³¹ М. Стельмах. *Чотири броди*. роман. Київ 1981, с. 37.

³² У. Самчук. *Марія. Хроніка одного життя: роман* / підгот. тексту та післямова Степан Пінчук. Київ 1999, с. 56.

³³ С. Васильченко. Талант // його ж. *Талант*. оповідання, повісті. Київ 1982, с. 125.

³⁴ С. Гальченко. *Альбом малюнків Тараса Шевченка. 1841–1843 рр.*: наукове дослідження, коментарі / НАН України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. Київ 2013, с. 26.

³⁵ Т. Шевченко. Причинна // його ж, т. 1, с. 78.

³⁶ Т. Шевченко. Петрусь: поема // його ж, т. 2, с. 219.

навіть духовенство та піхотний полк. Військовий оркестр зіграв «Малоросійський марш» <...>. Задзвонили дзвони. Процесія пройшла через усе місто»³⁷. Автором першої поезії «На похорон Т. Гр. Шевченка під Каневом» (1861) став друг поета, відомий учений Михайло Максимович (1804–1873). Він так написав про церковні дзвоніння:

На Симона, на Зилота
Задзвонили в дзвони;

Стали править Кобзареві
Нові похорони³⁸.

Для реалізації художніх завдань Т. Шевченко у своїх творах широко й по-своєму відобразив обов'язкові богослужбові дзвоніння, згадав інші звичаї, зв'язані з биттям у дзвони. Багатофункціональність цих інструментів і їхніх звучань, неоднакове їхнє сприйняття допомогли підсилити значення сказаного перед цим чи після нього, закликати до боротьби. Спомини про дзвоніння служили засобом відзначення часу тої чи іншої події. Усе це сприяло успішній реалізації художніх завдань у поетичних творах Кобзаря. У пору написання ним поезій широко побутували використані тут вирази, що стосувалися дзвонів і дзвонінь. Згодом, завдяки популярності його творів, такі словоформи ще більше вкорінились у спілкуванні між людьми, роботах мистців. Це, безумовно, сприяло повнішому відображенню складових феномену дзвонарства в народній культурі, красному письменстві, візуальних видах мистецтва й музичних композиціях.

³⁷ З. Тарахан-Бережа. *Святиня: наук.-докум. літопис Тарасової Гори*. Київ 1998, с. 51–54.

³⁸ Там само, с. 85.

Розділ 2

ДЗВОНИ ТА ДЗВІНИЦІ В МАЛЮНКАХ Т. ШЕВЧЕНКА

Потрібно зауважити, що, незважаючи навіть на давню увагу дослідників до начерків, етюдів, рисунків, акварелей Т. Шевченка¹, роботи цього українського «живописця-поета»² зі світовим ім'ям ще докладно не вивчали стосовно відображення складових дзвонарської культури. Тому це стало метою теперішньої нашої наукової спроби, викладеної в цьому розділі.

Передусім звернемося до змалювань окремих об'єктів старовини, історико-художніх ландшафтів Т. Шевченка. Частина цих документальних начерків і замальовок виконані під час першої подорожі 1843 року, коли він готував офорти до задуманого видання альбому «Живописная Украина»³. Більше національного культурного спадку, зокрема кампанологічного, зафіксовано в 1845–1847 рр. у мандрах просторами України, під час виконання завдання Київської археографічної комісії («Временная Комиссия для разбора древних актов»)⁴.

¹ К рисункам Шевченка // *Киевская старина* (Киев 1890/XXVIII/февр.), с. 356–358; А. Русов. Коллекция рисунков Т. Г. Шевченка // *там само* (1894/XLIV/февр.), с. 182–191; О. Новицький. *Тарас Шевченко як маляр*. Львів–Москва 1914.

² А. Русов. Коллекция рисунков Т. Г. Шевченка, с. 185.

³ Т. Шевченко. Альбом 1839–1843 років // його ж. *Повне зібрання творів*: у 10-ти томах, т. 7: Живопис, графіка 1830–1847, кн. 2 / редкол. Олександр Білецький, Давид Копиця та ін. / АН УРСР, Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії, Державний музей Тараса Шевченка. Київ 1961, № 154–200.

⁴ Київську археографічну комісію заснували 1843 року з ініціативи М. Максимовича для видання давніх архівних матеріалів. Організацію таких постійно діючих комісій називають «важливою віхою, що позначила перехід від простого збирання на новий рівень у вивченні та публікації документів» (С. Яковенко. Матеріали італійських архівів і бібліотек по історії України. Изучение и публикация // *До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*. у 2-х томах, т. 1. Київ–Львів 2004, с. 407). Завданнями цієї Комісії, яка існувала до 1917 року при канцелярії київського генерал-губернатора як урядова установа, було збирання, опрацювання та публікація актового й документального матеріалу, переважно з історії Правобережної України. За задумом уряду це могло б обґрунтувати російські політичні

Звичайно, навіть у таких візуальних роботах чимало залежить від позиції автора, вибраного аспекту бачення, наголошенню на потрібних для реалізації задуму деталях тощо. Але найважливіше те, що нині пізнаємо зображення давніх складових дзвонарства, частина яких, на жаль, збереглася лише на папері.

Т. Шевченко. Київ з-за Дніпра та інші начерки
(фрагмент)

Увагу людей віддавна захоплювала знаменита панорама Печерської частини Києва з лівого берега Дніпра (у місто ходили, як писав Т. Шевченко, «святим помолитись»⁵). Вертикальною домінантою відомого краєвиду архітектурного ансамблю Печерської лаври була її найвища будівля для дзвонів. Це зображено

в незавершеній роботі Т. Шевченка «Київ з-за Дніпра. Зарисовка та інші начерки» (олівець; 17,6×26,5 [Київ, VI 1843])⁶ і незакінченому рисунку «Київ з боку Дніпра» (олівець; 27,7×38,3 [Київ, V–IX 1843])⁷ (див. обкладинку). Тут на крутих пагорбах правого берега виділяються контури Великої лаврської дзвіниці й церков.

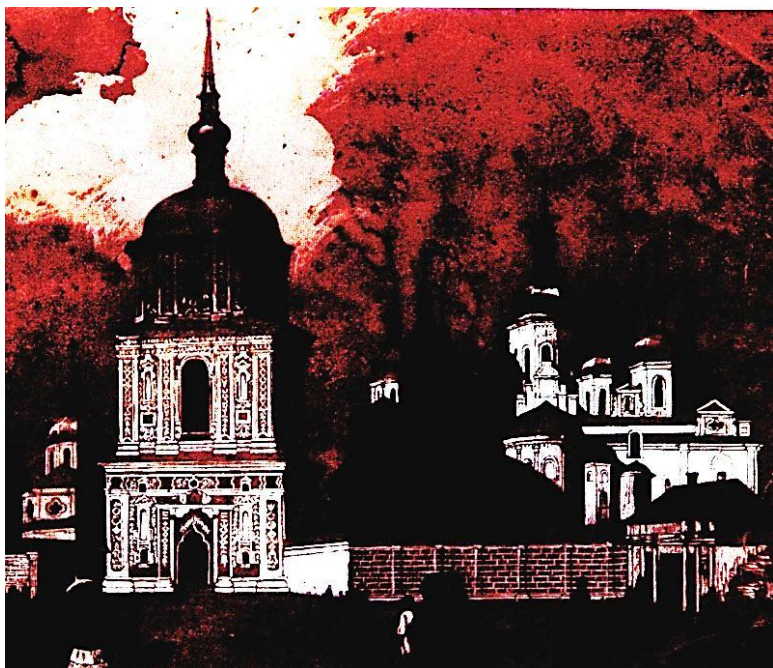
інтереси в цьому ареалі супроти Польщі. Однак комісія, яка з тимчасової трансформувалася на постійну, відразу опинилася фактично в руках українських культурних і громадських діячів – Михайла Судієнка (1802–1874), Михайла Максимовича, Василя Домбровського (1810–1846), Миколи Іванишева (1811–1874); серед співпрацівників були Т. Шевченко (за дорученням Комісії робив замальовки пам'яток архітектури, зокрема дзвіниць), П. Куліш. Діяльність у ній цих і багатьох інших відданих науці людей принесла велику користь, адже було видано чимало нових важливих джерельних матеріалів до української історії, археології, палеографії, картографії тощо. З 1863 року в Комісії почав працювати Володимир Антонович (1834–1908).

⁵ Т. Шевченко. Варнак, с. 76.

⁶ Т. Шевченко. Альбом малюнків 1839–1843 років, № 174.

⁷ *Святий Київ наш великий. Мал. Тараса Шевченка та його сучасників: альбом* / упоряд. Микола Скиба та ін. Київ 2004, іл. 9.

У зарисовці олівцем «Дальні та Ближні печери Києво-Печерської лаври» (17,6×26,5) [Київ, VI 1843]⁸ Т. Шевченко означив контуром краєвид з архітектурним ансамблем Ближніх і Дальніх печер нижньої території цієї чернечої обителі. Малюнок зроблено, найімовірніше, з тераси верхньої території монастиря неподалік друкарні. Проглядається Хрестовоздвиженський храм на Ближніх печерах й Аннозачатівська церква із дзвіницею Ковніра – на Дальніх печерах⁹. Згодом про місце, з якого видно не тільки зафіксований краєвид, а й прекрасну споруду Великої лаврської дзвіниці, письменник згадав у повісті «Близнецы». Тут зауважено, що той, хто під час відвідування цієї обителі «не отдыхал на типографском крыльце, про того можно сказать, что был в Киеве и не видел киевской колокольни. Мне кажется, нигде никакая внешность не дополнит так сердечной молитвы, как вид с типографского крыльца»¹⁰. Як бачимо, письменник уміло й своєрідно відзначив силу дії на почуття вірного під час його розмови з Богом, споглядання серед інших споруд знаменитої дзвіниці.

Т. Шевченко, М. Сажин (?). Софійський монастир у Києві в кінці 1840-х років. Акварель (фрагмент)

Донедавна вважалося, що будівлю для дзвонів Києво-Софійської чернечої обителі Т. Шевченко спеціально не змальовував. Однак нині шевченкознавці встановили, що він разом із пейзажистом-акварелістом Михайлом Сажиним (не пізніше 1818–1885 рр.) добре зафіксував її обриси в акварелі «Софійський монастир у Києві в кінці 1840-х років» (1846–1849;

⁸ Т. Шевченко. *Альбом малюнків 1841–1843 рр.* Факсиміл. відтвор., арк. 9, зв.

⁹ *Святий Київ наш великий: Мал. Тараса Шевченка та його сучасників*: альбом, іл. 15.

¹⁰ Т. Шевченко. *Близнецы*: повість, с. 110.

23,5×31)¹¹. Раніше цю роботу приписували тільки М. Сажину¹² (у нього, як давнього товариша з Академії, Т. Шевченко проживав у Києві)¹³. Зауважимо, що після пожежі 1697 року замість дерев'яної дзвіниці в Києво-Софійській чернечій обителі змурували нову (1699–1706), яка стала головною висотною домінантою Софійського ансамблю. У 1747–1748 рр. цю пам'ятку українського бароко перебудували. Тоді знесли два верхні поверхи, пошкоджені землетрусом, і звели інші. Після удару блискавки 1807 року баня дзвіниці з високим позолоченим шпилем згоріла. Її відбудували тільки 1812 року в нових архітектурних формах¹⁴. Цінність таких малюнків у тому, що вони до-

Т. Шевченко. Михайлівський монастир (фрагмент)

носять до нас проміжне зображення пам'ятки, адже в 1851–1852 рр. на триярусній дзвіниці надбудували четвертий поверх, змінили форму вкритої позолоченою міддю бані, надали їй грушоподібної форми – у стилі архітектури того часу, коли дзвіницю звели¹⁵.

Ще одну грандіозну споруду для дзвонів Т. Шевченко зафіксував в акварелі «Михайлівський Золотоверхий монастир у Києві» (1846). Мистець вибрав діагональний ракурс, завдяки якому добре видно основні будівлі цієї чернечої обителі, передусім перед їхнім зображенням ліворуч на передньому плані височіє велична дзвіниця¹⁶.

¹¹ В. Яцюк. *Малярство і графіка Тараса Шевченка: спостереження, інтерпретації* / зредагув. Володимир Козирський. Київ 2003, с. 156.

¹² *Крізь віки. Київ в образотворчому мистецтві XII–XX ст.* Живописна графіка: альбом / авт.-упоряд.: Юрій Белічко, Володимир Підгора. Київ 1982, № 110.

¹³ Д. Антонович. *Шевченко – маляр* / вст. слово Сергій Гальченко; післям. Тетяна Андрущенко. Київ 2004, с. 145.

¹⁴ *Святий Київ наш великий: Мал. Тараса Шевченка та його сучасників*: альбом, с. 116.

¹⁵ *Крізь віки. Київ в образотворчому мистецтві XII–XX ст.*, с. 307.

¹⁶ *Святий Київ наш великий: Мал. Тараса Шевченка та його сучасників*, іл. 29; с. 118.

У начерку Т. Шевченка «Києво-Межигірський монастир» (папір, олівець; 28,4×40,1 [VI 1843])¹⁷ подано панорамну фіксацію фрагмента специфічно-архітектурних об'єктів цієї чернечої обителі. Завдяки такій, навіть незакінченій, роботі до нас дійшов тодішній вигляд монастиря. Тут перед Петропавлівським храмом (1604) домінує струнка багатоярусна будівля для дзвонів

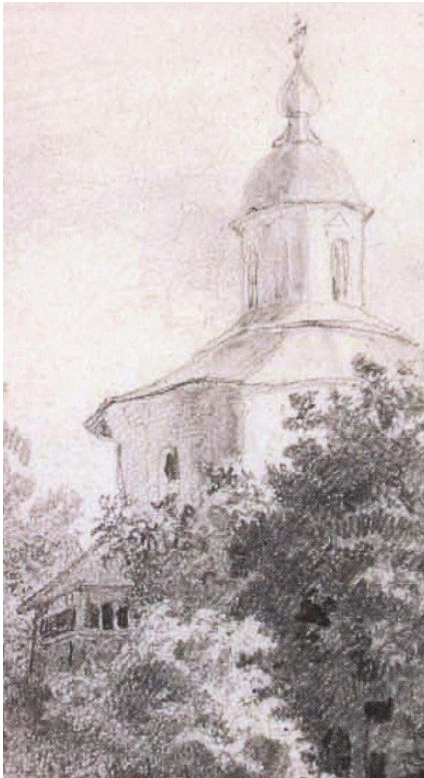
Т. Шевченко. Києво-Межигірський монастир (фрагмент)

(вражала величністю своїх форм і зацікавлювала ліпними оздобленнями). Дзвіниця знаходилася на південному заході біля соборного Спаського храму, зведеного посеред монастирського подвір'я. Вона була квадратною в плані, мала три яруси й великі аркові отвори-голосники, оздоблені зверху ліпленими орнаментами, під чотири-схилим дахом (увінчувався високим ліхтарем у формі паралелепіпеда з маленьким чотирисхилим дашком). Ця споруда для дзвонів зі сходу сполучалася з однонавним об'ємом храму. Форма бань і маківок над нею та церквою, абрис фігурних фронтонів над ганками з боку двору та інший архітектурний декор властиві, як відзначають фахівці, добі бароко¹⁸. Значимості цьому начерку Т. Шевченка, як важливому візуальному кампанологічному джерелу, надає наочний опис тогочасної дзвіниці, її розміщення стосовно конкретних будівель реального осередку точного періоду, показ їхньої специфіки. Мистець поетично передав художній образ садиби давно згаслого монастиря, який під час війни 1651–1653 рр. сильно пошкодили і який багато разів потерпав від пожеж. Цінність начерку й у тому, що ця будівля для дзвонів під час перебудови, на жаль, утратила риси барокового харак-

¹⁷ Т. Шевченко. *Повне зібрання творів*: у 10-ти томах, т. 7, кн. 2, № 292.

¹⁸ Ф. Петрякова. Спасо-Межигірський монастир: образ святині в історико-художньому ландшафті України II тисячоліття // *Народознавчі зошити* (Львів 2003/1–2), с. 305–306, 310.

теру, набувши ознак, притаманних ампіру. Остаточню цю чернечу обитель знищили в 30-х рр. ХХ ст.¹⁹

Т. Шевченко. Видубицький монастир (фрагмент)

Малюнок «Видубицький монастир» (папір, олівець; 17,6×26,1 [Київ, перша половина червня 1843 року]) Т. Шевченко виконав із натури для роботи над одноіменним офортом (1844). У центрі зображення – Михайлівська церква, зведена ще в 1070–1078 рр. і відбудована через сім століть²⁰. Зліва від храму зафіксовано образ дерев'яної двоярусної (?) дзвіниці. Щоправда, в офорті, що набув більшого поширення, уже не так виразно видно її великі прямокутні голосники²¹. Їх по чотири з кожного боку, утворені вони стовпчиками, що підтримують чотирисхилий дах, покритий, скоріш усього, матеріалом із дерева. Розташування Видубицького монастиря над Дніпром, певно, спо-

нукало ченців спочатку саме до такого розміщення типової, простої за формами (широкий квадрат в основі), міцної дзвіниці.

Серед зафіксованих Т. Шевченком пам'яток Полтави звертає на себе увагу образ Воздвиженського монастиря з високою грандіозною дзвіницею (папір, сепія, акварель, туш; 19,1×27,1 [Полтава, VIII 1845])²². Спогад про незабутнє зачудоване враження від споглядання цього архітектурного комплексу, збудованого на мальовничій горі над Ворсклою, письменник подав у повісті «Близнецы». Його

¹⁹ Список перебудованих або знищених барокових дзвіниць, звичайно, можна продовжити (див., приміром: О. Харлан. Покрова Запорожжя. Українські дерев'яні церкви на Півдні України були знищені царями та генсекретарями // *Український тиждень* (Київ 2010/42), с. 50–53).

²⁰ Гальченко С. *Альбом малюнків Тараса Шевченка. 1841–1843 рр.*, с. 18.

²¹ *Крізь віки. Київ в образотворчому мистецтві ХІІ–ХХ ст.*, № 176.

²² Т. Шевченко. Воздвиженський монастир у Полтаві (1845, папір, сепія, акварель, туш) // *Національний музей Тараса Шевченка: альбом* / упоряд. Тетяна Андрущенко, Сергій Гальченко. Київ 2002, с. 68.

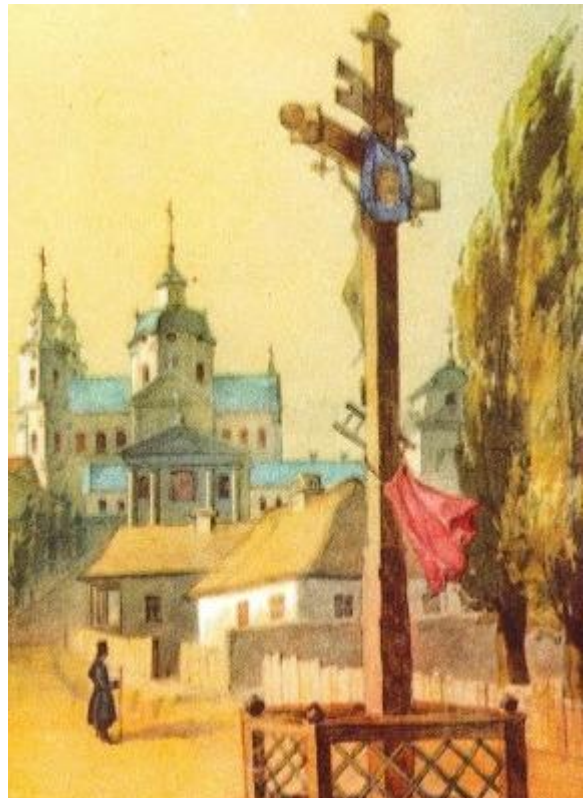

Т. Шевченко. Воздвиженський монастир у Полтаві (фрагмент)

літературний герой спочатку вибрав місце, з якого найкраще можна було роздивитися цю чернечу обитель, а потім «долго смотрел <...> на монастырь и его чудные окрестности»²³. Завдяки високій споруді для дзвонів (заввишки 80 м), яку ще й звели в такому місці, здається, ніби їхня музика розливається не тільки по всій

околиці, а немовби переливається далеко за небокрай.

З-поміж завдань Археографічної комісії, які отримав її співробітник Т. Шевченко, було виконання декількох фіксацій образу Почаївської Успенської лаври (Почаїв – містечко Крем'янецького (зросійщена назва Кременецького) повіту Волинської губернії). У роботі «Почаївська лавра з заходу» (акварель; 28,2×37,8), виконаній тут у жовтні 1846 року, зображено грандіозні будівлі цієї чернечої обителі²⁴. У центрі виділяється збудований греко-католиками храм із двома високими передніми вежами, де зазвичай поміщали дзвони (у 1713–1831 рр. він належав цій конфесії). Коли набір дзвонів поповнився важчими інструментами, очевидно, постала потреба в будівництві окремої споруди, яка б витримала вагу й

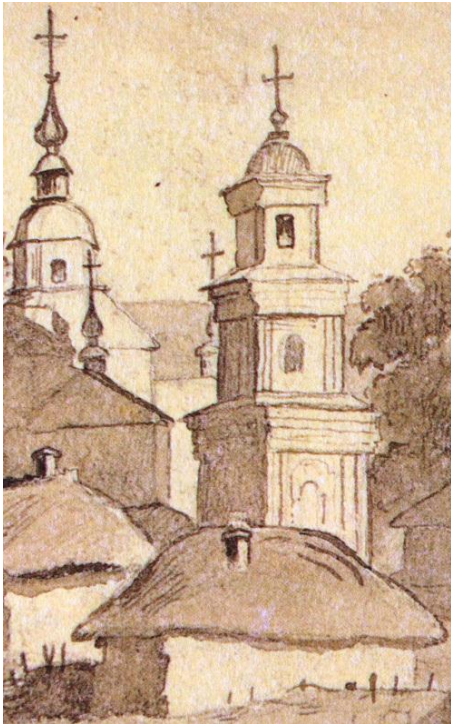

Т. Шевченко. Почаївська лавра з заходу (фрагмент)

²³ Т. Шевченко. Близнецы, с. 41.

²⁴ Там само, № 149.

розгойдування більших дзвонів (греко-католики, як правило, дзвонять саме так). Її вимурували 1771 року на кошти графа Миколи Потоцького (1712–1782) у простих архітектурних формах: квадрат в основі, на два поверхи²⁵. Завдяки акварелі Т. Шевченка зберігся образ цієї давнішої споруди для дзвонів (її видно справа від собору, між хрестом і деревом першого плану малюнка), на місці якої згодом звели вищу дзвіницю в старому візантійському стилі.

Т. Шевченко. Чигиринський дівочий монастир. (Сепія [IV–X 1845], фрагмент)

Завдяки роботі Т. Шевченка «Чигиринський дівочий монастир» до нас дійшов ще один образ дзвіниці з рисами українського бароко. Ця споруда для дзвонів показана майже в центрі малюнка, за нею ліворуч видно дещо вищу монастирську церкву, а праворуч – вежу іншого храму. На третьому ярусі дзвіниці у високому голоснику автор спробував, мабуть, зобразити великого дзвона²⁶.

Не менш цікавим кампанологічним джерелом є малюнок Т. Шевченка «Мотрин монастир» (акварель, олівець; 17,5×26,9)²⁷, створений у середині вересня 1845 року в Чигиринському повіті Київської губернії. Тут зображено дві церкви Мотронинського (Мотриного) Троїцького монастиря (заснований у середині XVII ст.) – кам'яну й дерев'яну, зведені відповідно 1810 та 1820 року. Саме сюди разом із сестрами ходив малий Тарас на прощу. Праворуч біля мурованого храму видно перевернутий підвішений казан, з якого зробили било-клепало (склик)²⁸ (його окремий малюнок див. далі). На

²⁵ І. Огієнко. *Свята Почаївська лавра* / упоряд., передм. Микола Тимошик. Київ 2004 (Видавничий проект Фундації ім. митрополита Іларіона (Огієнка) «Запізніле вороття». Серія 2. «Зарубіжні першодруки», т. 3), с. 333.

²⁶ Т. Шевченко. *Альбом 1845 року*. Факсиміл. відтвор., арк. 11, зв.

²⁷ Там само, арк. 11.

²⁸ Т. Шевченко. *Альбом 1845 року* / авт. проекту, упорядкув., передмови та коментарів Сергій Гальченко. Дніпродзержинськ 2012, с. 37–38.

Т. Шевченко. Мотрин монастир

задньому плані автор подав нарис ще одного храму із двома вежами, одна з яких була, мабуть, дзвіницею. Верхній ярус цієї споруди шестигранної форми, але тільки з двох боків облаштовано прямокутні голосники (?). Світлою плямою на малюнку, припустимо, є нарис дзвона (?).

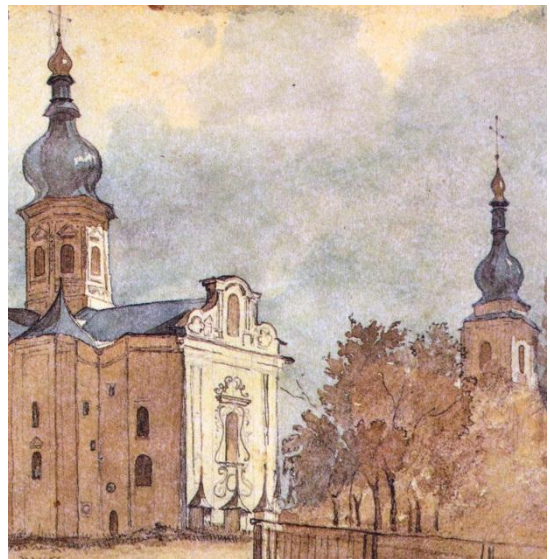
Дзвіниці зображені в центрі краєвиду Т. Шевченка «Чигирин з Суботівського шляху» (акварель;

17,5×26,9 [середина вересня 1845 року, Чигирин Київської губернії])²⁹. Тут художник побував у 1843 й 1845 рр. Часта згадка в поезіях про гетьманську резиденцію (1648–1660) Богдана Хмельницького (бл. 1595–1657) свідчить, що велич колишньої столиці козацької України хвилювала поета. Він, приміром, писав: «З Чигирину / По всій славній Україні / Заревли великі дзвони, / Щоб сідлали хлопці коні, / Щоб мечі-шаблі гострили»³⁰. Не випадково посередині заднього плану малюнка видно обриси високої дзвіниці й церкви. Вони, разом із вітряним млином, садками та рікою, служать своєрідним узвичаєним тлом, частиною середовища, де відбувалися знаменні події бурхливого минулого й де в час занотування Т. Шевченком образу міста вже протікало інше життя. Також майже в центрі акварелі, на високій кручі (тут колись було верхнє мале містечко із замком і головними укріпленнями), не менш значимою складовою художнього образу є нарис збереженої стрункої вежі чи то церкви, чи дзвіниці. Як бачимо, у зафіксованому краєвиді важливе місце займають складові дзвонарської культури, що надають йому характерного аспекту й смислу.

²⁹ Т. Шевченко. *Альбом 1845 року*. Факсиміл. відтвор., арк. 14 зв.

³⁰ Т. Шевченко. Хустина // його ж. *Повне зібрання творів*. у 12-ти томах, т. 2, с. 56.

У роботі «Вознесенський собор в Переяславі» (17,5×26,9), виконаній у цьому місті аквареллю й олівцем 10–20 серпня 1845 року, Т. Шевченко зобразив на другому плані праворуч від собору дзвіницю, зведену ще в 1770–1776 роках. В археологічних нотатках дослідник відзначив, що колишній монастир, а нині соборний храм в ім'я Вознесіння Господнього, збудували 1701 року на кошти гетьмана Івана Мазепи (1639–1709)³¹. Ці пам'ятки архітектури українського бароко входили до ансамблю будівель Вознесенського монастиря й були того часу найвищими спорудами в місті. На акварелі видно, що дзвіниця не дуже поступалася храму за вертикальним розміром. Водночас можемо констатувати, що спочатку зводили храм, а пізніше – кращі споруди для дзвонів, а також те, що дзвіниці іноді будували не надто нижчими від нього.

Т. Шевченко. Вознесенський собор в Переяславі (фрагмент)

Т. Шевченко. Церква св. Михайла в Переяславі (фрагмент)

Безперечно, дослідникам дзвонарства України стане в нагоді малюнок Т. Шевченка «Церква св. Михайла в Переяславі» (акварель, олівець; 17,5×26,9 [10–20 серпня 1845 року, Переяслав Полтавської губ.])³².

В археологічних нотатках Т. Шевченко відзначав, що ані зовні, ані всередині храму св. Михайла (за переказами, колишнього монастиря, збудованого одним із чернігівських князів) не залиши-

³¹ Т. Шевченко. *Альбом 1845 року* / авт. проекту, упорядкув., передмови та коментарів Сергій Гальченко, с. 23.

³² Там само, арк. 4.

лося прикмет його давності, окрім дзвіниці та трапезної при ній (у час їхнього змалювання тут було повітове казначейство). Як установив С. Гальченко, під час відновлення монастиря 1749 року вимурували нову церкву з дерев'яною банею (1823 року баню поновили)³³. Саме їх зображено на передньому плані акварелі. В одному з великих чотирьох голосників вежі для дзвонів добре видно більшу частину середніх розмірів такого інструмента. Його підвісили так, аби звучання добре проходило через голосники й далеко поширювалось у середовищі. На малюнку ліворуч за двоповерховим будинком для ченців видно муровану дзвіницю. Очевидно, зростання кількості дзвонів і збільшення їхньої ваги потребували зведення міцніших споруд для них, підняття інструментів вище, аби їхня музика краще поширювалася довкіллям.

Т. Шевченко. В Переяславі.
Церква Покрови (фрагмент)

Дерев'яну дзвіницю, добудовану до східного притвору, зображено в акварелі «В Переяславі. Церква Покрови» (акварель, туш, перо, олівець; 17,5×26,9 [10–20 серпня 1845 року, Переяслав Полтавської губ.])³⁴. Цей храм, що показаний на другому плані (спереду видно будиночки й перехожих), збудували в 1704–1709 рр., однак 1809 року він зазнав пожежі. Згодом перебудували бані й 1837 року добудували до західного притвору дерев'яну дзвіницю³⁵. Щоправда, її на малюнку майже не видно.

Малюнок аквареллю й олівцем «Брама в Густині» (17,5×26,9 [20 – не пізніше 28 червня 1845 року, с. Густиня

³³ Т. Шевченко. *Альбом 1845 року* / авт. проекту, упорядкув., передмови та коментарів Сергій Гальченко, с. 20.

³⁴ Т. Шевченко. *Альбом 1845 року*. Факсиміл. відтвор., арк. 6.

³⁵ Т. Шевченко. *Альбом 1845 року* / авт. проекту, упорядкув., передмови та коментарів Сергій Гальченко, с. 24.

Т. Шевченко. Брама в Густині
(фрагмент)

Прилуцького пов. Полтавської губ.])³⁶ передає місце, де змурували ще один вид будівлі для дзвонів, які іноді зводили над входом на територію храму, монастиря чи кладовища. Після того, як у 1693–1708 рр. разом із муром збудували Миколаївську надбрамну церкву (саме її образ зафіксував Т. Шевченко), після кількох перебудов, як дослідив С. Гальченко, храм перетворили на триярусну дзвіницю³⁷.

Віддавна церкви й дзвіниці були звичним прикметним явищем українсь-

ких ландшафтів. У ряді малюнків Т. Шевченка бачимо ці будівлі. Приміром, у роботі «Судня рада» (папір, офорт; 19×26,1; 26,1×32,1 [Санкт-Петербург, V 1844]) зліва вверху зображено обов'язковий елемент сільського краєвиду – вежі церкви й, певно, дзвіниці. Стосовно сюжету, то автор подав до виготовленого згодом офорта пояснювальний текст: «Отаманъ сбира насело громаду колы що трапиця незвичайне на раду и судъ, коло оранды або на майдани, громада, порадывше и посудывше добре и давше миръ ворогамъ чито кару, розходыця пьючи почарци позвои»³⁸. Мабуть, звуковим сигналом про такий нагальний збір було сполошне биття у дзвони.

Серед пам'яток дзвонарства, які зафіксовані 1845 року в селі Андруші, що на Переяславщині, за високими деревами добре видно дві бані, одна, ймовірно, церкви, а друга – дзвіниці³⁹. Верхи церкви

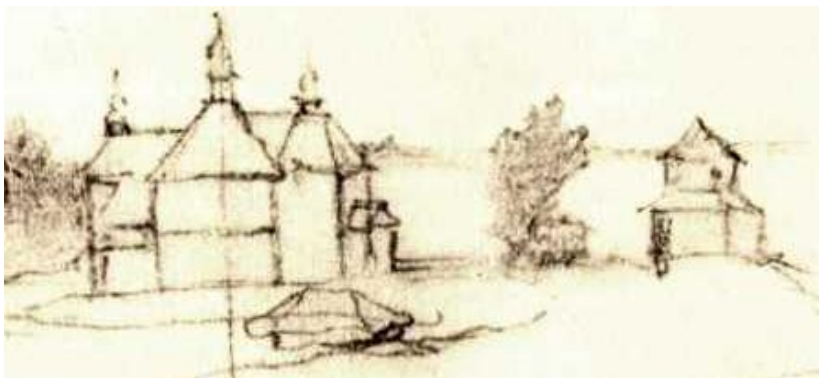

Т. Шевченко. Андруші
(фрагмент)

³⁶ Т. Шевченко. *Альбом 1845 року*. Факсиміл. відтвор., арк. 3.

³⁷ Т. Шевченко *Альбом 1845 року* / авт. проекту, упорядкув., передмови та коментарів Сергій Гальченко, с. 18.

³⁸ Т. Шевченко. *Повне зібрання творів*: у 10-ти томах, т. 7, кн. 1, № 93.

Т. Шевченко. Церква з дзвіницею. Начерк (фрагмент)

й споруди для дзвонів зображені, напевне, на малюнку «В Решетилівці» (папір, туш, сепія, акварель (19×27,4) [Решетилівка, VIII 1845]⁴⁰. Також у композиції «Коло Седнева» (туш, сепія, акварель [IV 1846]), за високою могилою та чумаками переднього плану, на горизонті показано узвичаєне поєднання високих струнких веж, одна з яких, очевидно, належала храму, а друга – дзвіниці⁴¹. Подібно в начерку олівцем «Церква з дзвіницею» [1846] бачимо типове розміщення, очевидно, дерев'яної двоюрисної дзвіниці стосовно храму⁴².

Образ давньої дерев'яної триюрисної дзвіниці зберігся завдяки акварелі Т. Шевченка «У Василівці» (17,5×26,9; кінець липня – початок серпня 1845 року, Василівка Хорольського пов. Полтавської губ. (нині Семенівського р-ну Полтавської обл.)⁴³. Знаменно, що ця робота мистця вперше репродукована, як установив С. Галь-

Т. Шевченко. У Василівці (фрагмент)

³⁹ Т. Шевченко. *Альбом 1845 року*. Факсиміл. відтвор., арк. 7. Андруші – село Переяславського пов. Полтавської губ. (нині Переяслав-Хмельницького р-ну, Київської обл.).

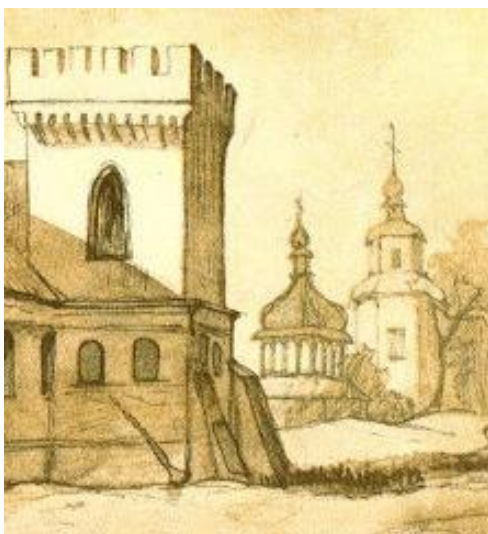
⁴⁰ Т. Шевченко *Повне зібрання творів*: у 10-ти томах, т. 7, кн. 1, № 121.

⁴¹ Там само, № 135.

⁴² Т. Шевченко. *Повне зібрання творів*: у 10-ти томах, т. 8: Живопис, графіка 1847–1850. Київ 1963, № 60.

⁴³ Т. Шевченко. *Альбом 1845 року*. Факсиміл. відтвор., арк. 19 зв.

ченко, під назвою «Церковная колокольня в с. Васильевке» (журнал «Киевская старина», 1890)⁴⁴. Таких будівель для дзвонів, на нашу думку, уже не залишилося в Україні, окрім її західних теренів. На останньому ярусі споруди видно підвішений по центру вельми великий, як для сільської парафії, дзвін. Музичний інструмент заввишки майже в півзросту чоловіка, що ввійшов і став біля воріт на церковне подвір'я та, як прийнято, перехрестився. Увінчує дзвіницю на ліхтарі хрест із променями. Він намальований так, що здається дещо кривим. Мабуть, від давності його кріплення послабилося. Це могло спричинити відхилення вершка від центру. Характерно, що стовпці підтримують піддашся першого ярусу; збоку видно чи то драбину, чи дерев'яні східці на другий поверх (зазвичай, перший ярус служив сховком, де тримали не тільки старі церковні речі або ті, для яких не було місця в храмі, а й громадське збіжжя, мед тощо). Тому церковний музикант піднімався до дзвонів через другий ярус. Треба зауважити й таке: народні умільці вибрали конструкцію дзвіниці, яка оптимально сприяє поширенню дзвонінь. Адже краще не отвори-голосники в її стінах, які все ж таки трохи перепиняють вихід дзвонінням, а стовпці, що не тільки підтримують чотирисхилий дерев'яний дах, а й створюють великі отвори для проходження звуків (щоправда, у такому випадку важче оберігати дзвін від забруднення пташиним послідом). Стосовно висоти прикріплення інструмента над підлогою ярусу, то його треба було підвісити дещо нижче, аби відлуння від вібрації дзвона припадало на середину голосників.

Т. Шевченко. В Седневі
(фрагмент)

Підтвердження побутування ще однієї конструкції широкої двоярусної (?) дзвіниці з великою банею та високими арковими голосниками знаходимо на малюнку Т. Шевченка «В Седневі» (папір,

⁴⁴ Т. Шевченко. *Альбом 1845 року* / авт. проекту, упорядкув., передмови та коментарів Сергій Гальченко, с. 49.

сепія; 18,4×26,7) [Седнев, IV 1846]⁴⁵. Справа позаду головних об'єктів уваги автора добре видно збудовану перед церквою не менш поважну споруду для дзвонів. Таке її розташування стосовно інших значимих будівель міста можна пояснити потребою кращого сприйняття дзвонінь.

Т. Шевченко. Сільський цвинтар (фрагмент)

Були дзвони й у кладовищних церквах, каплицях. Правда, в акварелі Т. Шевченка «Сільський цвинтар» (акварель, 17,5×26,9;]⁴⁶, створеної в середині вересня 1845 року в Чигиринському повіті

Київської губернії, про це може свідчити тільки те, що на горі, поблизу якої відсутня дзвіниця, серед могилок видніється споруда невеликого храму чи цвинтарної каплиці. Звичай похоронним дзвонінням зустрічати тіло померлого під час його відспівування й супроводжувати подзвоном безпосереднє захоронення дозволяє припускати наявність тут цих інструментів.

В акварелі «Костьол у Києві» (папір, акварель; 25,5×34,6 [Київ, IV–IX 1846])⁴⁷ зафіксовано образ Олександрівського костелу (1817–1838 рр.) з його вежами-дзвіницями (на них видно високі голосники, закриті решіт-

Т. Шевченко. Костьол у Києві (фрагмент)

⁴⁵ Т. Шевченко. *Повне зібрання творів*: у 10-ти томах, т. 7, кн. 1, № 137.

⁴⁶ Т. Шевченко. *Альбом 1845 року*. Факсиміл. відтвор., арк. 10.

⁴⁷ Т. Шевченко. Костьол у Києві // *Крізь віки. Київ в образотворчому мистецтві ХІІ–ХХ ст.*, іл. 120.

ками). Водночас справа позаду на малюнку помітно обриси другого й третього ярусів споруди для дзвонів Софії Київської.

Окрім дзвіниць України, чимало таких сакральних пам'яток Росії Т. Шевченко зафіксував тоді, коли повертався із заслання (див., приміром: «Архангельський собор у Нижньому Новгороді» (сепія, білило; 11–12. X 1857); «Церква Іллі в Нижньому Новгороді» (начерк олівцем; 27. X 1857); «Церква св. Ніколая в Нижньому Новгороді» (начерк олівцем; 28. X 1857); «Благовіщенський монастир у Нижньому Новгороді» (начерк олівцем; 30. X 1857)⁴⁸ та ін. Скажімо, порівняння зображених тут дзвіниць з архітектурою українських будівель для дзвонів допомагає побачити відмінності між ними. Це сприяє формуванню висновку про ще одну характерність нашого національного дзвонарства як важливого надбання української культури.

Т. Шевченко. «Склик»
(етюд, олівець; 17,5×26,9)

Серед музичних інструментів, які передували дзвонам, були, зокрема, й біла. Художник Археографічної комісії віднайшов такий ідіофон біля кам'яної церкви в Мотронинській чернечій обителі в середніх числах вересня 1845 року. Образ цього ударного інструмента показаний окремо. Нарисований пристрій для подання гучних повідомлень складається із прикріпленого до дерев'яної опори перевернутого казана й прив'язаної до неї довбні (її теж можна назвати билом⁴⁹). Від тамтешніх жителів П. Куліш стосовно цієї пам'ятки гайдамачини за-

⁴⁸ Т. Шевченко. *Повне зібрання творів*: у 10-ти томах, т. 10: Живопис, графіка 1857–1861. Київ 1963, іл. 15, 95–97.

⁴⁹ Т. Шевченко. *Альбом 1845 року*. Факсиміл. відтвор., арк. 26. З погляду органології било – це ударний ідіофон трьох видів: ксилофон (дерев'яний), літофон (кам'яний), металофон (металевий). (М. Есипова. Било в традиціях древніх релігій: християнство и буддизм // *Церковное пение в историко-литургическом контексте: Восток – Русь – Запад*. матер. Междунар. науч. конф. (Москва, 15–19 мая 2000 г.) / ред. Ирина Лозовая. Москва 2003. (Гимнология,

писав 1843 року пояснення, яке згодом опублікував: «Склыком (созывателем) назывался у них котел, что висел на дубу, и подле него долбешка. Это для того, что лишь только какая-нибудь тревога, что ли, тот-час прибежит козак и давай валять в котел долбешкой. Тогда уж, где бы кто ни был, все сбегаются в одно место»⁵¹. Біля входу в Національний музей історії України зберігається чавунний казан XVIII ст. (заввишки майже метр, окружність 460 см; такі казани використовували для виготовлення поташу), привезений 1901 року в Київський церковно-археологічний музей із Мотронинського монастиря. За переказами, у цей казан били під час повстання 1768 року замість дзвона для скликання «святить ножі»⁵².

Існують різні пропозиції іменування малюнка із зображенням біла. Уперше описав і репродукував цей етюд Олексій Новицький (1862–1934) під назвою «Дзвін» у восьмому томі повного зібрання творів Т. Шевченка 1932 року (№ 57, табл. 161): «Било (склик) – саморобний, не спеціально відлитий дзвін <...>, яким скликали людей на багослужіння або при необхідності підняти тривогу»⁵³. Пізніше укладачі повного зібрання творів Т. Шевченка в 10-ти томах назвали зображення цього ідіофона «Било»; пояснили, що це «пристрій для подання звукових сигналів ударами»⁵⁴. Петро Жур пропонує уточнюючу назву «Склик»⁵⁵. Може тому С. Гальченко подав підпис: «Било (склик)»⁵⁶. На наш погляд, цей пристрій для

кн. 3), с. 91.) Іноді билем називають інструменти, виготовлені з дерева (бруска, товстої дошки), а зроблені з металу – клепалом.

⁵¹ П. Кулиш. *Записки о Южной Руси*. в 2-х томах, т. 1. Санкт-Петербург 1856. Репринт. издан. Киев 1994, с. 280.

⁵² Матеріали експедиційно-польових досліджень (архів автора).

⁵³ Цит. за: Т. Шевченко. *Альбом 1845 року* / авт. проекту, упорядкув., передмови та коментарів Сергій Гальченко, с. 30.

⁵⁴ Т. Шевченко. Повне зібрання творів: у 10-ти томах, т. 7: Живопис, графіка 1830–1847, кн. 2, № 213, с. 16.

⁵⁵ П. Жур. *Дума про Огонь*. З хроніки життя і творчості Тараса Шевченка. Київ 1985, с. 139.

⁵⁶ Т. Шевченко. *Альбом 1845 року* / авт. проекту, упорядкув., передмови та коментарів Сергій Гальченко, с. 29.

подання різних сигналів треба називати саме так або билом-клепалом, але не дзвоном.

Окрім зафіксованих на папері дзвонів, дзвіниць, серед графічних творів 1830–1843 рр. мистця віднаходимо художнє зображення особи, яка грає на дзвонах. Це, зокрема, бачимо в роботі «Суворов за дзвонаря» [Санкт-Петербург, серпень – вересень 1842]⁵⁷ (ілюстрація згадується ще під назвою «Суворов дзвонить»). За цим рисунком виготовлено гравюру, яка стала ілюстрацією до тексту, де мовилося про повернення Олександра Суворова (1729 (1730)–1800) з-за кордону. Хворий полководець у родовому маєтку в Кончанському (нині Кончанськ-Суворівський, село в Новгородській області Росії) ходив до церкви, читав «Апостола», співав на крилосі й бив у дзвони. Їх зображено під дашком на перекладині. Ілюстратор відтворив поширене просте підвішування дзвонів за вуха корони до перекладини (тоді майже не приглушується вібрація корпусу інструмента) й один зі способів дзвоніння обома руками. При цьому ліва рука музиканта тримає шнури від трьох менших, «задзвінних», ідіофонів, а права рука за допомогою шнура, прикріпленого, як і в інших дзвонів, до серця (била, язика), б'є в більший інструмент. За такого способу гри й відповідної майстерності легше створювати найрізноманітніші музично-ритмічні побудови. Закономірно, що це викликає захоплення в слухачів. Тому, мабуть, свої незабутні враження від спостереження за грою на дзвонах і сприйняття звучних дзвонів Т. Шевченко передав в образі дітей, що стоять неподалік музиканта.

Т. Шевченко. Суворов за дзвонаря
(фрагмент)

⁵⁷ Т. Шевченко. *Повне зібрання творів*: у 12-ти томах, т. 7: Мистецька спадщина. Живопис і графіка. Київ 2005, с. 171.

У малюнках Т. Шевченка зафіксовано окремі куточки давньої України та складові дзвонарської культури, що побутували тут. З них довідуємося про різноманітні пристосування для подання гучних повідомлень, тривале використання бил-клепал разом із дзвонами, усяке підвішування та розміщення цих ударних музичних інструментів, способи гри на них; завдяки роботам мистця до нас дійшло чимало образів не тільки українських барокових дзвіниць, а й інших архітектурних форм, різні місця розташування будівель для дзвонів. Дійсно, безперечна цінність подібних малюнків також у тому, що значна частина занотованого на папері втрачена. Тому вони набули особливого значення як важливі візуальні кампанологічні джерела. Водночас згадки Т. Шевченка про дзвонарство в його прозових і поетичних творах допомагають словесним описом озвучити точно зафіксовані пам'ятки старовини й мистецтва. Переконаємося, що музика дзвонів займала помітне місце в церковному й світському житті людей. Завдяки цьому відливалися дорогі дзвони, виготовлялися спеціальні пристрої для подання голосних повідомлень, зводилися різні типи споруд для бил і дзвонів; вони відновлювалися після пожеж чи інших нещасть. Усе це є важливим свідченням духовності народу, його талановитості.

ПІСЛЯМОВА

Завдяки багатообдарованій, талановитій особистості Т. Шевченка як мислителя, дослідника, письменника й маляра українська культура отримала своєрідне й нічим не заміниме відображення феномену церковних і світських дзвонів. У його поезії та прозі, малярських роботах, поряд із правдивим відтворенням подій української історії, своєрідно показано ті чи інші складові дзвонарства. Тому твори Т. Шевченка набули статусу цінних кампанологічних джерел. Їхнє вивчення підтверджує широке побутування бил і дзвонів, споруд для них, важливість узвичаєних дзвонів у церковному й світському житті українців.

Одну з перспектив подальших досліджень бачимо в докладнішому аналізі всіх малярських робіт Т. Шевченка, у яких він міг іще зобразити елементи дзвонарства (у 1830–1861 рр. ним створено понад тисячу відомих нині творів живопису й графіки, а ще, як вважають фахівці, майже 300 втрачено чи досі не розшукано). Також потребують докладнішої характеристики засоби виразності у творах композиторів на його поезії, де мовиться про дзвони й дзвоніння. Глибоке опрацювання письменницького й малярського доробку Кобзаря сприятиме повнішому вивченню всього його творчого спадку як важливого кампанологічного джерела. Це, безперечно, допоможе краще відтворити широке побутування дзвонарської культури, показати неабиякий рівень розвитку її складових в Україні.

EPILOGUE

Thanks to the richly gifted, talented personality of T. Shevchenko as a philosopher, researcher, writer and painter Ukrainian culture has obtained unique and irreplaceable reflection of the phenomenon of religious and secular bell-rings. In addition to true-to-life recreating events from Ukrainian history in his poetry and prose, painting artworks, these or those constituents of bell-ringing are shown in a peculiar way. Therefore T. Shevchenko's works acquired status of valuable campanological sources. Their studies prove wide availability of clappers and bells, constructions for them, importance of generally accepted bell-rings in religious and secular life of Ukrainians.

One of prospects for further research is seen in a minuter analysis of T. Shenchenko's all painting artworks where he could depict more elements of bell-ringing (in 1830–1861 he created more than a thousand known today works of pictorial and graphic arts; moreover, in the opinion of specialists, almost 300 were lost or not found so far). Similarly expressive means in works by composers who adapted to music his poetry which speaks of bells and bell-ringing require more meticulous characteristics. Profound examination of Kobzar's literary and painting masterpieces will facilitate more extensive studies into his total creative inheritance as an important campanological source. It, indisputably, will help with better recreation of wide availability of bell-ringing culture, with revelation of remarkable level of developing its constituents in Ukraine.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Антонович Д. Шевченко – маляр / Дмитро Антонович / вст. слово Сергій Гальченко; післям. Тетяна Андрущенко. – Київ: Україна, 2004. – 272 с.
2. Васильченко С. Талант / Степан Васильченко // Васильченко С. Талант: оповідання, повісті. – Київ: Дніпро, 1982. – С. 97–147.
3. Гальченко С. Альбом малюнків Тараса Шевченка. 1841–1843 рр.: наукове дослідження, коментарі / НАН України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка / Сергій Гальченко. – Київ: Веселка, 2013. – 32 с.
4. Дубина М. Шляхами великого Кобзаря / Микола Дубина // Радянська Україна. – Київ, 1961. – 15 січ. (почат.) – С. 3; 19 січ. (закінч.) – С. 3.
5. Есипова М. Било в традициях древних религий: христианство и буддизм / Маргарита Есипова // Церковное пение в историко-литургическом контексте: Восток – Русь – Запад: Гимнология. – Кн. 3: Матер. междунар. науч. конф. (Москва, 15–19 мая 2000 г.) / ред. Ирина Лозовая. – Москва: [б. в.], 2003. – С. 87–93.
6. Жур П. Дума про Огонь. З хроніки життя і творчості Тараса Шевченка / Петро Жур. – Київ: Дніпро, 1985. – 434 с.
7. Кіндратюк Б. Дзвонарська культура України: монографічне дослідження / Богдан Кіндратюк; [наук. ред. Ю. Ясіновський]. – Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2012. – 898 с. + CD. – (Історія української музики: Дослідження, вип. 19 / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України).
8. Кіндратюк Б. Дзвони і дзвонарське мистецтво як предмет наукових студій / Богдан Кіндратюк // *Musica humana*: зб. ст. кафедри музич. україніст.: Наук. зб. ЛДМА ім. М. Лисенка. – Вип. 10. – Львів: [б. в.], 2005. – Чис. 2. – С. 136–155.
9. Кіндратюк Б. Дзвони та дзвоніння в поезіях Тараса Шевченка / Богдан Кіндратюк // Програма VIII Міжнародного конгресу україністів «Тарас Шевченко і світова україністика: історичні інтерпретації та сучасні рецепції» (до 200-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка). 21–24 жовтня 2013 року / Міжнародна асоціація україністів. – Київ: [б. в.], 2013. – С. 26.
10. Кіндратюк Б. Церковні дзвони й дзвоніння у науковій і музичній спадщині Станіслава Людкевича / Богдан Кіндратюк // Записки наукового товариства Шевченка. – Т. CCXLVII: Праці музикознавчої комісії / ред. Олег Купчинський, Юрій Ясіновський. – Львів, 2004. – С. 103–112.
11. Крізь віки. Київ в образотворчому мистецтві XII–XX ст. Живописна графіка: альбом / авт.-упоряд.: Юрій Белічко, Володимир Підгора. – Київ: Мистецтво, 1982. – 335 с.
12. К рисункам Шевченка // Киевская старина. – Киев: Типограф. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. – № XXVIII. – февр. – С. 356–358.
13. Кулиш П. Записки о Южной Руси: в 2 т. – Т. 1 / Пантелеймон Кулиш. – Санкт-Петербург: [б. в.], 1856. – 719 с.
14. Лепкий Б. Суд над поетом / Богдан Лепкий // Лепкий Б. Твори в двох

- томах. – Т. 1: Поетичні твори. Прозові твори. Мемуари / упор., вступ і примітки Федір Погребенник. – Київ: Наук. думка, 1997. – С. 279–280. – (Біб-ка укр. літ-ри. Новіт. укр. літ-ра).
15. Людкевич С. Про основу і значення співності в поезії Тараса Шевченка / Станіслав Людкевич // Людкевич С. Дослідження, статті, рецензії, виступи: у 2 т. – Т. 1 / упоряд., ред., вступ і прим. Зиновія Штундер. – Львів: Диво-світ, 1999. – С. 218–237. – (Ін-т українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України. Серія: Історія укр. музики. Вип. 5).
 16. Максимович М. Украинские народные песни. Ч. I / Михаил Максимович. – Москва: Универ. тип., 1834. – 185 с.
 17. Національний музей Тараса Шевченка: альбом / упоряд.: Тетяна Андрущенко, Сергій Гальченко. – Київ: Мистецтво, 2002. – 224 с.
 18. Новицький О. Тарас Шевченко як маляр / Олексій Новицький. – Львів–Москва: Наклад. Наук. Товариства ім. Шевченка, 1914. – 89 с. тексту+83 с. іл.
 19. Огієнко І. Свята Почаївська лавра / упоряд., передм. Микола Тимошик / Іван Огієнко. – Київ: Наша культура і наука, 2004. – 440 с. – (Видавничий проект Фундації ім. митрополита Іларіона (Огієнка) «Запізніле вороття». Серія 2. «Зарубіжні першодруки». Т. 3).
 20. Петрякова Ф. Спасо-Межигірський монастир: образ святині в історико-художньому ландшафті України II тисячоліття / Фаїна Петрякова // Народознавчі зошити. – Львів, 2003. – № 1–2. – С. 303–312.
 21. Русов А. Коллекция рисунков Т. Г. Шевченка / Александр Русов // Киевская старина. – Киев: Типограф. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1894. – № XLIV. – февр. – С. 182–191.
 22. Самчук У. Марія. Хроніка одного життя: роман / підгот. тексту та післямова Степан Пінчук / Улас Самчук. – Київ: Український письменник, 1999. – 189 с.
 23. Святий Київ наш великий: Мал. Тараса Шевченка та його сучасників: [Альбом] / упоряд. Микола Скиба та ін. – Київ: Мистецтво, 2004. – 176 с.: іл.
 24. Слово о полку Ігоревім / вступ, ред. текстів, ритміч. пер. «Слова» і прим. Леонід Махновець. – Київ: Дніпро, 1970. – 168 с.
 25. Стельмах М. Чотири броди: роман. – Київ: Дніпро, 1981. – 506 с.
 26. Тарахан-Берега З. Святиня: наук.-док. літопис Тарасової Гори / Зінаїда Тарахан-Берега. – Київ: Родовід, 1998. – 544 с.
 27. Українська графіка XI – початку XX ст.: альбом / авт.-упоряд. Андрій В'юнник. – Київ: Мистецтво, 1994. – 328 с.
 28. Харлан О. Покрова Запорожжя. Українські дерев'яні церкви на Півдні України були знищені царями та генсекретарями / Олександр Харлан // Український тиждень. – Київ. – 2010. – № 42 (155). – 15–21 жовт. – С. 50–53.
 29. Цалай-Якименко О. Музичні принципи ритмоформотворення у силабічному вірші Тараса Шевченка / Олександра Цалай-Якименко // Записки наукового товариства Шевченка, т. CCXLVII: Праці музикознавчої комісії / ред. Олег Купчинський, Юрій Ясіновський. – Львів, 2004. – С. 20–49.

30. Шевченко Т. Альбом 1839–1843 років / Тарас Шевченко // Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 10 т. Т. 7: Живопис, графіка 1830–1847, кн. 2 / редкол. Олександр Білецький, Давид Копиця, Олександр Корнійчук та ін. / АН УРСР, Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії, Державний музей Тараса Шевченка. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. – № 154–200.
31. Шевченко Т. Альбом малюнків. 1841–1843 рр.: факсимільне відтворення / Тарас Шевченко. – Київ: Веселка, 2013. – 62 с.
32. Шевченко Т. Альбом 1845 року: факсимільне відтворення / Тарас Шевченко. – Дніпродзержинськ: Видавничий дім «Андрій», 2012.
33. Шевченко Т. Альбом 1845 року / авт. проекту, упорядкув., передмови та коментарів Сергій Гальченко. – Дніпродзержинськ: Видавничий дім «Андрій», 2012. – 52 с.
34. Шевченко Т. Близнець: повість / Тарас Шевченко // Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 12 т. / редкол.: Микола Жулинський (голова) та ін. / НАН України, Ін-т літератури ім. Тараса Шевченка. – Т. 4: Повісті. – Київ: Наукова думка, 2003. – С. 11–119.
35. Шевченко Т. Варнак / Тарас Шевченко // Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 12 т. / ред. кол.: Микола Жулинський (голова) та ін. – Т. 2: Поезія 1847–1861. – Київ: Наук. думка, 2001. – С. 72–76.
36. Шевченко Т. Гайдамаки / Тарас Шевченко // Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 12 т. / ред. кол.: Микола Жулинський (голова) та ін. – Т. 1: Поезія 1837–1847 / перед. слово Іван Дзюба, Микола Жулинський. – Київ: Наук. думка, 2001. – С. 128–190.
37. Шевченко Т. Єретик / Тарас Шевченко // Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 12 т. / ред. кол.: Микола Жулинський (голова) та ін. – Т. 1: Поезія 1837–1847 / перед. слово Іван Дзюба, Микола Жулинський. – Київ: Наук. думка, 2001. – С. 287–296.
38. Шевченко Т. «Заступила чорна хмара» / Тарас Шевченко // Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 12 т. / ред. кол.: Микола Жулинський (голова) та ін. – Т. 2: Поезія 1847–1861. – Київ: Наук. думка, 2003. – С. 165–167.
39. Шевченко Т. Іржавець / Тарас Шевченко // Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 12 т. / ред. кол.: Микола Жулинський (голова) та ін. – Т. 2: Поезія 1847–1861. – Київ: Наук. думка, 2003. – С. 44–46.
40. Шевченко Т. Катерина / Тарас Шевченко // Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 12 т. / ред. кол.: Микола Жулинський (голова) та ін. – Київ: Наук. думка, 2001. – Т. 1: Поезія 1837–1847 / перед. слово Іван Дзюба, Микола Жулинський. – С. 92–109.
41. Шевченко Т. [Марина] / Тарас Шевченко // Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 12 т. / ред. кол.: Микола Жулинський (голова) та ін. – Т. 2: Поезія 1847–1861. – Київ: Наук. думка, 2003. – С. 101–108.
42. Шевченко Т. Неофіти: поема / Тарас Шевченко // Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 12 т. / ред. кол.: Микола Жулинський (голова) та ін. – Т. 2: Поезія 1847–1861. – Київ: Наук. думка, 2003. – С. 244–257.
43. Шевченко Т. Петрусь: поема / Тарас Шевченко // Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 12 т. / ред. кол.: Микола Жулинський (голова) та ін. –

- Т. 2: Поезія 1847–1861. – Київ: Наук. думка, 2003. – С. 214–219.
44. Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 10 т. – Т. 7: Живопис, графіка 1830–1847: у 2-х кн. / редкол. Олександр Білецький, Давид Копиця, Олександр Корнійчук та ін. / АН УРСР, Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії, Державний музей Тараса Шевченка. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. – 346 іл.+110 с.
 45. Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 10 т. – Т. 8: Живопис, графіка 1847–1850 / редкол. Олександр Білецький, Давид Копиця, Олександр Корнійчук та ін. / АН УРСР, Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії, Державний музей Т. Г. Шевченка. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. – 193 іл.+97 с.
 46. Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 10 т. – Т. 10: Живопис, графіка 1857–1861 / редкол. Олександр Білецький, Давид Копиця, Олександр Корнійчук та ін. / АН УРСР, Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії, Державний музей Т. Г. Шевченка. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. – 129 іл. + 176 с.
 47. Шевченко Т. Причинна / Тарас Шевченко // Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 12 т. / ред. кол.: Микола Жулинський (голова) та ін. – Київ: Наук. думка, 2001. – Т. 1: Поезія 1837–1847 / перед. слово Іван Дзюба, Микола Жулинський. – С. 73–78.
 48. Шевченко Т. «У неділеньку святую» / Тарас Шевченко // Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 12 т. / ред. кол.: Микола Жулинський (голова) та ін. – Т. 2: Поезія 1847–1861. – Київ: Наук. думка, 2003. – С. 145–148.
 49. Шевченко Т. Хустина / Тарас Шевченко // Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 12 т. / ред. кол.: Микола Жулинський (голова) та ін. – Т. 2: Поезія 1847–1861. – Київ: Наук. думка, 2003. – С. 56–57.
 50. Шевченко Т. Чернець / Тарас Шевченко // Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 12 т. / ред. кол.: Микола Жулинський (голова) та ін. – Т. 2: Поезія 1847–1861. – Київ: Наук. думка, 2003. – С. 49–52.
 51. Яковенко С. Материалы итальянских архивов и библиотек по истории Украины. Изучение и публикация / Сергей Яковенко // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя: у 2 т. – Т. 1. – Київ–Львів: [б. в.], 2004. – С. 407–420.
 52. Яцюк В. Малярство і графіка Тараса Шевченка: спостереження, інтерпретації / Володимир Яцюк / зредагував Володимир Козирський. – Київ: Рада, 2003. – 368 с.
 53. Матеріали експедиційно-польових досліджень (домашній архів Б. Кіндра-тюка).

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Андрущенко Тетяна 16, 18, 34, 35
Анна, св. 15
Андрій, видавець 36
Антонович Володимир 14
Антонович Дмитро 16, 34
Белічко Юрій 16, 18, 27, 34
Білецький Олександр 13, 14, 17, 24, 25, 27–29, 36, 37
Васильченко Степан 11, 34, 35
В'юник Андрій 35
Гальченко Сергій 11, 16, 18, 20, 22–24, 26, 29, 34, 35
Гус Ян 10
Дзюба Іван 8–11, 37
Домбровський Василь 14
Дубина Микола 34
Єсіпова Маргарита 28, 34
Жулинський Микола 8–11, 14, 15, 19, 21, 36, 37
Жур Петро 29, 34
Зилот, бібл. 12
Іванишев Микола 14
Ігор Святославич, новгород-сіверський кн. 7, 35
Іларіон, митр., див. Огієнко Іван
Ілля, св. 28
Катерина, літер. 10
Кіндратюк Богдан 5, 34, 37
Ковнір Степан (Стефан) 15
Козирський Володимир 16, 37
Копиця Давид 13, 14, 17, 24, 25, 27–29, 36, 37
Корнійчук Олександр 36, 37
Корчак-Новицький Г., видавець 34, 35
Крип'якевич Іван 5, 8, 34, 35
Куліш Пантелеймон 11, 14, 28, 29, 34
Купчинський Олег 13, 34, 35, 37
Левченко 11
Лепкий Богдан 9, 34
Лисенко Микола 4, 5, 34
Лозова Ірина 28, 34

Людкевич Станіслав 8, 34, 35
Мазепа Іван, гетьм. 22
Максимович Михайло 7, 12–14, 35
Марина, літер. 9
Марія, літер. 11
Махновець Леонід 7, 35
Миколай, св. 24, 28
Михайл, Михайло, св. 16, 18, 22
Новицький Олексій 13, 29, 35
Огієнко Іван, митр. 20, 35
Олександр, св. 26
Павло, св. 17
Петро, св. 17
Петрусь, літ. 10, 11
Петрякова Фаїна 17, 35
Підгора Володимир 16, 18, 27, 34
Пінчук Степан 11, 35
Погребенник Федір 9, 34
Потоцький Микола, граф 20
Русов Олександр 13, 35
Сажин Михайло 15, 16
Самчук Улас 11, 35
Симон, бібл. 12
Скиба Микола 14–16, 35
Софія, св. 15, 16, 28
Стельмах Михайло 10, 11, 35
Стефаник Василь 2, 3, 4, 34
Суворов Олександр 30
Судієнко Михайло 14
Тарахан-Береза Зінаїда 12, 35
Тимошик Микола 20, 35
Черепанин Мирон 4
Харлан Олександр 18, 35
Хмельницький Богдан, гетьм. 21
Цалай-Якименко Олександра 8, 35
Штундер Зиновія 8, 35
Яковенко Сергій 13, 37
Ясіновський Юрій 4, 5, 34, 35
Яцюк Володимир 16, 37

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- Андруші, с. Переяславського пов. Полтавської губ. (нині – Переяслав-Хмельницький р-н, затоплене Канівським водосховищем) 25
- Благовіщенський монастир в Нижньому Новгороді 28
- Ближні печери Києво-Печерської лаври 15
- Василівка, с. Хорольського пов. Полтавської губ. (нині Семенівського р-ну Полтавської обл.) 25, 26
- ВДНЗ «Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника», м. Івано-Франківськ 4, 33, 34
- Видубицький монастир – див.: Свято-Михайлівський Видубицький чоловічий монастир
- Воздвиженський монастир, Полтава 18, 19
- Вознесенський монастир, Переяслав 22
- Волинь 19
- Ворскла, р. в Україні 18
- Глухів, м. Сумської обл. 10
- Густиня, с. Прилуцького пов. Полтавської губ., нині Густинський Свято-Троїцький жіночий монастир у Прилукському р-ні Чернігівської обл. 23, 24
- Дальні печери Києво-Печерської лаври 15
- Державний музей Тараса Шевченка – див.: Національний музей Тараса Шевченка, м. Київ 13
- Дніпро, р. в Білорусі, Росії, Україні 14, 18
- Дніпродзержинськ, м. Дніпропетровської обл. 20
- Запоріжжя, Запорожжя 18
- Західна Європа 28, 33
- Івано-Франківськ 2–5
- Інститут літератури НАН України, Київ 11
- Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, Львів 5, 8, 35, 36
- Італія 13
- Канів, м. Черкаської обл. 12
- Києво-Межигірський монастир, див.: Межигірський Спасо-Преображенський монастир
- Києво-Михайлівський Золотоверхий монастир 16
- Києво-Софійська чернеча обитель 15, 16
- Києво-Печерська лавра – див.: Успенська Київсько-Печерська лавра

Київ 5, 7–16, 18, 27, 29, 33–36
Київська археографічна комісія, м. Київ 13
Київська губернія 20, 21
Київська Русь 7
Констанца (колишній Томис; рум. Constanța), м. в Румунії 9
Кончанськ-Суворівський, с. Новгородської обл. Росії 30
Кременецький пов., Волинська губ. 19
Львів 13, 17, 33–36
Львівська державна національна музична академія ім. М. Лисенка 4, 5, 33
Межигірський Спасо-Преображенський монастир – чернеча обитель, що існувала до 1935 року в місцевості Межигір'я – біля сучасного с. Нові Петрівці, за 10 км на північ від м. Вишгорода 9, 11, 17
Михайлівський Золотоверхий монастир – див.: Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир
Москва 7, 13, 28, 33, 34
Мотронинський (Мотринин) Свято-Троїцький монастир, Чигиринський пов., Київська губ. (лісове урочище «Холодний Яр», с. Мельники, Черкаська обл.) 20, 21, 28, 29
Національний музей історії України, Київ 29
Національний музей Тараса Шевченка, Київ 13
Нижній Новгород, м. у Росії 28
Орел, м. у Росії 11
Переяслав, м. у Полтавській губ., тепер м. Переяслав-Хмельницький, Київська обл. 22, 23
Печерська гора в Києві 14
Печерська лавра, див.: Успенська Київсько-Печерська лавра
Південна Русь 29
Південна Україна 18
Полтава 18
Полтавська губ. 23, 24, 25
Польща 14
Почаїв, містечко Кременецького (Крем'янецького) р-ну Тернопільської обл. 19
Почаївська Успенська лавра 19, 20, 24
Правобережна Україна 13
Решетилівка, с., нині містечко Полтавської обл. 25
Росія 28
Русь 28, 33

Санкт-Петербург 24, 29, 30
Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир, Київ 16
Свято-Михайлівський Видубицький чоловічий монастир, Київ 18,
Седнів, містечко Чернігівського р-ну, Чернігівська обл. 25–27
Спасо-Межигірський монастир 17, 34
Схід 28, 33
Україна 7–9, 11, 13, 17, 21, 22, 26, 28, 31
Успенська Київсько-Печерська лавра 14, 15
Хорольський пов., Полтавська губ. 25
Чернеча гора, м. Канів 11
Чигирин, м. у Київській губ., нині – райцентр Чигиринського р-ну
Черкаської обл. 9, 21
Чигиринський пов., Київська губ. 27
Чигиринський дівочий монастир 20

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

Академія – Петербурзька Академія мистецтв, також Імператорська академія мистецтв, м. Санкт-Петербург, Росія
АН УРСР – Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки
ЛДМА – Львівська державна музична академія ім. М. Лисенка (нині – Львівська державна національна музична академія ім. М. Лисенка)
ВДНЗ – вищий державний навчальний заклад
Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії – Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені Максима Рильського (нині – Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнології), м. Київ
Київська археографічна комісія – Временная комиссия для разбора древних актов (м. Київ)
НАН – Національна академія наук України
ПрикНУ – Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника

ЗМІСТ

Вступ.....	5
Розділ 1. Дзвони та дзвоніння в поезіях Кобзаря	7
Розділ 2. Дзвони та дзвіниці в малюнках Т. Шевченка.....	13
Післямова.....	32
Epilogue.....	33
Використані джерела.....	34
Показчик імен.....	38
Показчик географічних назв.....	40
Список скорочень.....	42

**Автор складає щиру подяку
за матеріальну допомогу,
яка уможливила видання цієї книги:**

Миколі ВАСИЛИКУ – директору Івано-Франківського навчально-виховного комплексу «Загальноосвітня школа-ліцей № 23 Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника»;

Ігорю ГОРДІЙЧУКУ – директору ПП «Штерн Агро» (Тлумацький р-н, Івано-Франківська обл.);

Ганні СОЛОДКІЙ, уроджена Чубата – сільському голові с. Озеряни Тлумацького р-ну Івано-Франківської обл.;

Світлані ТКАЧУК, уроджена Мешалова

Наукове видання

КІНДРАТЮК Богдан Дмитрович

ДЗВОНИ ТА ДЗВІНИЦІ У ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Головний редактор *Василь Головчак*
Літературний редактор *Руслана Боднар*
Редактор англomовного тексту *Оксана Карбашевська*
Комп'ютерний набір *Богдан Кіндратюк*
Комп'ютерне верстання *Віра Яремко*
Коректор *Ростислав Лецишин*
Дизайн обкладинки *Олег Чуйко*

Підп. до друку 24.12.2013. Формат 60x84/16.
Гарнітура «Litorus New Roman». Ум. друк. арк. 2,6.
Тираж 300 пр. Зам. № 163.

Видавець
Видавництво Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника
76000, м. Івано-Франківськ, вул. Степана Бандери, 1
Тел. 71-56-22. E-mail: vdvcit@pu.if.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2718 від 12.12.2006

Виготовлювач
Приватний підприємець Бойчук А.Б.
Івано-Франківськ, тел. (0342) 559464
Свідоцтво про держреєстрацію № 11196 від 25.05.2001

Телефон, електронна адреса автора: (067) 342 21 65; e-mail: bohkind@ukr.net